

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

**KÓP KOMPONENTLI DIZBEKLI QOSPA GÁPTIŃ
KOMMUNIKATIVLIK-SINTAKSISLIK TIPLERI**

Mangitbaeva Zayfun Uzakbaevna

Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası

Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq

gumanitar ilimler ilim-izertlew instituti

tayanish doktoranti

Rezyume: *Ko‘p komponentli qo‘shma gaplarning tarkibiy – semantik, kommunikatsiyaviy va matnli ijodiy salohiyati grammatik va aktual bo‘linishlarning o‘zaro ta‘sirida paydo bo‘ladi. Ularning yangi shakllarini yaratish ularning ko‘p darajali salohiyatini so‘zlashuvning pragmatik maqsadlari yo‘li bilan amalga oshirish natijasidir.*

Tayanch so‘zlar: *polipredikativ, struktura, semantika, kommunikativ, tema, sintaksis.*

Резюме: *Структурно-смысловый, коммуникативный и текстовый творческий потенциал проявляется во взаимодействии грамматического и речевого подразделений. Создание новых форм многокомпонентные сложные предложение является результатом реализации их многоуровневого потенциала через прагматические цели дискурса.*

Ключевые слова: *полипредикатив, структура, семантика, коммуникатив, тема, синтаксис.*

Summary: *The structural and semantic, communicative and textual creative potential of the multicomponent complex sentences is manifested in the interaction of grammatical and speech divisions. The creation of new forms of pkg is the result of the realization of their multilevel potential through the pragmatic goals of discourse.*

Key words: *Polypredicative, structure, semantics, communicative, topic, syntax.*

Kóp komponentli dizbekli qospa gáplerdiń (polipredikativli dizbekli qospa gápler (PDQG) kommunikativlik shólkemi basqıshlı, kóp basqıshlı xarakterge iye bolıp, ol PDQGtiń basqıshlı hám kóp basqıshlı kompoziciyalıq tiplerinde sáwlelengen. PDQG struktura-semantikalıq dúzilisiniń ayrıqshalıǵı (baǵınıńqı bólektiń bas bólekke baǵınıwı, onıń tiykarında bóliniwdiń dominant dárejesi anıqlanadı) PDQG pútkilley birden-bir wazıypa kommunikativlik wazıypanı orınlawı menen baylanıslı. Atap aytqanda, bul óz máni mazmunında tematikalıq komponentler haqqında jańa, belgisiz maǵlıwmatlardı alıp júretuǵın baǵınıńqı bóleklerdiń bólek yamasa tolıq remalılıǵında kórinetuǵın boladı.

PDQGti kommunikativlik jaqtan jáne de obyektiv analiz qılıw ushın tek ǵana onıń teması hám remasın durıs anıqlaw zárúr, bul óz-ózinen belgili bir qıyınshılıq tuwdıradı, bálki ol jaǵdayda tema hám rema ortasında júzege keletuǵın potencial múnásibetlerdi anıqlaw da zárúrli bolıp tabıladı. Kommunikativlik wazıypa tásirinde ol yamasa bul PDQGti qalıplestiriw ushın sheshiwshi áhmiyetke iye bolǵan tap usı múnásibetler.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Tema hám rema ortasındaǵı múnásibet kompoziciyanıń tásiiri menen belgilenedi: PDQGte predikativ bólimlerdiń belgili bir jaylasıwı olar ortasında tiyisli semantikalıq múnásibetlerdiń payda bolıwına alıp keledi. Sonıń menen, PGQGtiń kommunikativlik dúziliwinde semantikalıq hám mánilik ústinligin aytıp ótetuǵın izertlewshilerdiń pikirine qosılmaw qıyın : «Málim bir sintaksislik birlik sheńberindegi predikativ komplekslerdiń tártibi dúziliw nızamlıqları menen emes, bálki informaciyanıń wazıypaları hám onnan paydalanıw maqsetleri, yaǵnıy dinamikalıq sintaksis qaǵıydaları» menen belgilenedi. [1. 92].

PDQGtiń grammatikalıq hám kommunikativlik shólkeminiń qásiyetleri avtorǵa real haqıyqatlıqtıń sáwleleniwi nátiyjesinde eki yamasa onnan artıq hádiyselerdi, sonıń menen birge súwretlengen waqıyalar ortasındaǵı túrli múnásibetlerdi ataw imkániyatın beredi. Bul faktor polipredikativli strukturalardı qurıwda jetekshi faktorlardan biri bolıp tabıladı: tap real haqıyqatlıqta bolǵanı sıyaqlı, hár bir obyekt, haqıyqatlıq faktı, olar ortasındaǵı múnásibetler basqa obyektler, haqıyqatlıq faktleri menen baylanıslı bolıp, olardıń hár biri júdá kóp ayrıqshalıqlarǵa iye, sol sebepli kommunikativ-sintaksislik PQG shólkemlerinde bul túrli-túrli ayrıqshalıqlardı saqlawǵa umtıladı. E. V. Gulıǵa sol múnásibet penen tuwrı aytıp ótedi, «eger baǵınıńqı qospa gápke kóp ólshewli belgi retinde jantassańız hám onıń dúzilisi, grammatikalıq kategoriyaları, kommunikativlik baǵdarı hám obyektiv haqıyqatlıq (denotativ aspekt) penen baylanısı esapqa alınsa, bul izertlew menen baylanıslı bolǵan ayrıqshalıqlardıń quramalılıǵı hám saykes emesligi joǵaladı». [2. 111].

PDQGtiń predikativ bólimlerin birlestiriw múmkinshilikleri júdá keń: kommunikativlik baǵımǵa qaray, predikativ bólimler tema quramın yamasa rema kompoziciyasın birlestiriwde qatnasıwı múmkin, bunıń tiykarında PDQGtiń kommunikativ-sintaksislik túrleri ajralıp turıwı múmkin. Bul process nátiyjesinde PDQG tekstte túrli kommunikativlik funkciyalardı orınlawı múmkin. Sol múnásibet penen málim bir kommunikativ-sintaksislik tipke ol yamasa bul PDQGti kirgiziw semantikalıq komponentlerge birlestirilgen predikativ bólimlerdiń málim kommunikativlik múmkinshilikleriniń ústinligi sebepli boladı. Bul jaǵdayda zárúrli zat predikativ bólimlerdiń sanı emes, bálki olardıń kommunikativlik áhmiyeti bolıp tabıladı.

PDQGtiń basqıshlı hám kóp basqıshlı kompoziciyalıq tipleri ierarxialıq ózgeshelikke iye bolǵan polipredikativli strukturanıń struktura- semantikalıq dúziliwine muwapıq qalıplese. PDQGtiń kommunikativlik dúziliwi, óz gezeginde, tema hám remanı birlestiriw arqalı ámelge asırılauǵın kommunikativlik wazıypanı esapqa alǵan halda sistemalı ierarxiyaǵa tiykarlanadı.

mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Sol sebepli, O. A. Krılov buǵan baylanıslı haqılı túrde aytıp ótedi «qospa gáplerdıń aktual bóliniwi quramalı, kóp basqıshlı xarakterge iye bolıp, bul gáplerdıń ierarxialıq kommunikativ-sintaksislik dúziliwin ashıp beredi». [3. 243].

PDQGtıń kommunikativ-sintaksislik túri óz-ara baylanıslı bolǵan strukturalıq hám semantikalıq faktorlar menen belgilenedi, olardıń eń áhmiyetlisi semantikalıq bolıp tabıladı. Komponentlerdi birlestiriw semantikasi PDQGtıń kommunikativ dúziliwine úlken tásir kórsetedi.

PDQGtıń ierarxialıq sintaksislik mánileri predikativ bólimlerdiń leksikalıq quramına qaray qalıpleseı. Leksika-grammatikalıq quramnıń bir mánili emesligi, avtordıń maqseti, tiyisli irkilis belgileri menen rásmiylestirilgen málim bir intonaciya polipredikativli strukturanıń informaciya qábiletin rawajlandırıwǵa járdem beredi, bul PDQGtıń potencial kommunikativ hám sintaksislik múmkinshilikleriniń joqarı dárejesin kórsetedi.

Tilde tranzitivlik strukturalardıń bar ekenligi tábiyiy bolıp tabıladı hám onı tek keltirilgenler menen sheklep bolmaydı. Olardıń qalıplesiwi hám iskerlik kórsetiw shártleri qaysı strukturalarda qaysı ayrıqshalıqlar birlestirilgenine qaray pariq etedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Коваленко Ю.В. Архитектоника комплексной синтаксической структуры // Филологические этюды. Языкознание. Ростов н/Д, 1976. Вып.
2. Гулыга Е.В. СПИ и денотативный аспект // Проблемы синтаксической семантики: Матер, науч. конф. М., 1976
3. Крылова О.А. Коммуникативный синтаксис русского языка: Дис... д-ра филол наук. М., 1993.
4. Nájimov A. Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. Nókis.1990